

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی

شرح و ترجمه دیوان صاحب بن العباد (بخش دوم)

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات عربی

دانشجو:

فاطمه خوش طینت

استاد راهنما:

دکتر سید محمد میر حسینی

زمستان ۱۳۹۱

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

شرح و ترجمه دیوان اشعار صاحب بن العباد (بخش دوم)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

دانشجو:

فاطمه خوش طینت

استاد راهنما:

دکتر سید محمد میر حسینی

استاد مشاور:

دکتر احمد پاشا زانوس

بهمن ۱۳۹۱

بسمه تعالی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
معاونت آموزشی دانشگاه - مدیریت تحصیلات تکمیلی

تعهد نامه اصالت پایان نامه

اینجانب **فاطمه خورشید طهرانی** دانشجوی رشته **زیرساخت‌ها و ادبیات عربی** مقطع تحصیلی **کارشناسی ارشد** بدین وسیله اصالت کلیه مطالب موجود در مباحث مطروحه در پایان نامه **انتر** تحصیلی خود، با عنوان **پیش‌بینی و ترسیم ...** تأیید کرده، اعلام می‌نمایم که تمامی محتوی آن حاصل مطالعه، پژوهش و تدوین خودم بوده و به هیچ وجه رونویسی از پایان نامه و یا هیچ اثر یا منبع دیگری، اعم از داخلی، خارجی و یا بین المللی، نبوده و تعهد می‌نمایم در صورت اثبات عدم اصالت آن و یا احراز عدم صحت مفاد و یا لوازم این تعهد نامه در هر مرحله از مراحل منتهی به فارغ التحصیلی و یا پس از آن و یا تحصیل در مقاطع دیگر و یا اشتغال و ... دانشگاه حق دارد ضمن رد پایان نامه نسبت به لغو و ابطال مدرک تحصیلی مربوطه اقدام نماید. مضافاً اینکه کلیه مسئولیت‌ها و پیامدهای قانونی و یا خسارت وارده از هر حیث متوجه اینجانب می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو **فاطمه خورشید طهرانی**

امضاء و تاریخ

۹۲/۱۲/۲۸

خورشید طهرانی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
معاونت آموزشی - مدیریت تحصیلات تکمیلی

فرم شماره ۳۰

فرم تأییدیهی هیأت داوران جلسهی دفاع از پایان نامه ارشد

بدین وسیله گواهی میشود جلسه دفاعیه از پایان نامه کارشناسی ارشد فاطمه خوش طینت دانشجوی رشته زبان و ادبیات عربی تحت عنوان "شرح و ترجمه ۴۰۰ بیت از دیوان اشعار صاحب بن عباد (بخش دوم)" در تاریخ ۹۱/۱۱/۲۸ در دانشگاه برگزار گردید و این پایان نامه با نمره ۰.۸۸/۱۰۰ و درجه مورد تأیید هیئت داوران قرار گرفت.

ردیف	سمت	نام و نام خانوادگی	مرتبهی دانشگاهی	دانشگاه	امضا
۱	استاد راهنما	دکتر سید محمد میر حسینی	استادیار	دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)	
۲	استاد مشاور	دکتر احمد پاشا زانوس	دانشیار	دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)	
۳	داور داخل	دکتر علیرضا شیخی	استادیار	دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)	
۴	نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر محسن بهشتی سرشت	استادیار	دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)	

پاس و ستایش خدای عزوجل که توفیق علم و درایت در راستای بندگی و عبادت بر من ارزانی داشته،

آفریدگاری

که خویشتن را به ما شناساند و دهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان بنده می ضعیف خویش را در طریق علم و معرفت

بیازماید.

تقدیم به

همسرم

همراه همیشگی زندگی ام و همراز تنهایی مایم او که در گذر از فراز و فرود زندگی دو شادوشم قدم نهاد و لحظه ای مهربانی اش را از من دریغ

نداشت.

و

تقدیم به

پسرم

راستین زندگی ام، او که با لبخند زیبایش هر روز امید زیستن را در جانم زنده می کند.

چکیده

ابوالقاسم اسماعیل بن عبّاد فرزند عبّاس ملقب به صاحب و مشهور به صاحب بن عبّاد در قرن چهارم هجری، اواخر دوره دوم عبّاسی تا اواسط دوره سوم عباسی (۳۲۶ هـ ق - ۳۸۵ هـ ق) می زیست. صاحب در خانواده ای ایرانی، اصیل و نجیب و زیر سایه ی پدر، در محیطی سرشار از علم و سیاست رشد کرد و به مقام، شرف و بزرگواری رسید. دوره ای که شاعر در آن می زیست، در زندگی مردم عرب و مسلمانان از لحاظ سیاسی، فرهنگی، علمی، اجتماعی، دینی و ادبی حائز اهمیت است. زندگی صاحب بن عبّاد با تاریخ نیز درآمیخته است؛ زیرا وی چندین سال در دولت کوچک ولی مستقل آل بویه، دارای مقام کتابت و وزارت بود و بیشتر عمر خود را در میان بویهیان گذراند. ابن عبّاد در مذهب خود ثابت قدم و راسخ عقیده و تقریباً متعصب بود و در ترویج مذهب عدل و توحید و مجاهرت به مدح اهل بیت و ذمّ مخالفانشان تلاش های فراوان نمود. وی علاوه بر نویسندگی، شعرهای زیبایی نیز سروده است که در دو بخش کلی قابل ملاحظه است: بخش اول، اشعار مذهبی و اعتقادی؛ که آن را وسیله ای برای بیان اعتقادات مذهبی و کلامی خود قرار داده است و بخش دوم، همان اشعاریست که معمول همه ی شاعران است و موضوعات گوناگون از قبیل مدح، وصف، رثا، هجو و... را در برمی گیرد.

کلید واژه ها: صاحب بن عبّاد، آل بویه، شعر مذهبی، مدح اهل بیت «ع».

علائم اختصاری

علائم اختصاری

۱. تفض: اسم تفضیل
۲. ج: جمع
۳. زم: اسم زمان
۴. ص: صفحه
۵. ص مبالغه: صیغه مبالغه
۶. صمش: صفت مشبّه
۷. فا: اسم فاعل
۸. ل.ع: لغت نامه لسان العرب
۹. م: مادّه
۱۰. مص: مصدر
۱۱. مص م: مصدر میمی
۱۲. مفع: اسم مفعول
۱۳. مک: اسم مکان
۱۴. م.ن: لغت نامه المنجد
۱۵. م.و: لغت نامه المعجم الوسیط

فهرست مطالب

مقدمه.....	ا-ث
فصل ۱. بررسی زندگی و شعر صاحب بن عبّاد.....	۱
۱-۱- صاحب بن عبّاد:.....	۱
۱-۱-۱- عصر صاحب بن عبّاد:.....	۳
۱-۱-۲- صاحب و تاریخ:.....	۶
ص ۱-۱-۳- اخلاق و سیره صاحب:.....	۹
۱-۱-۴- علم آموزی و دانش گستری صاحب:.....	۱۴
۱-۲-۱- اقسام شعر صاحب:.....	۱۶
۱-۲-۱-۱- اشعار مذهبی:.....	۱۷
۱-۲-۱-۲- بیان مذهب صاحب:.....	۱۷
۱-۲-۱-۲-۱- مدح پیامبر «ص» و اهل بیت ایشان:.....	۱۸
۱-۲-۱-۲-۱-۱- رثای امام حسین «ع»:.....	۱۹
۱-۲-۲-۱- اشعار غیر مذهبی:.....	۱۹
۱-۲-۲-۱-۱- وصف در شعر صاحب:.....	۲۰
۱-۲-۲-۱-۲-۱- غزل و تغزّل در شعر صاحب:.....	۲۱
۱-۲-۲-۱-۳- هجو در شعر صاحب:.....	۲۱
۱-۲-۲-۱-۴- وقایع تاریخی در شعر صاحب:.....	۲۲
فصل ۲. شرح و ترجمه ابیات.....	۲۳
مدح پیامبر «ص» و اهل بیت «ع»:.....	۲۳
وصف علیاء النّبی:.....	۲۳

۷۵.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۷۵.....	مألفه:
۸۶.....	مدح علی بن موسی، امام رضا «ع»:
۸۶.....	أرض تقدیس:
۱۰۱.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۱۰۱.....	حُبُّ علی:
۱۰۳.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۱۰۳.....	حُبُّ الوصی:
۱۰۵.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۱۰۵.....	حُبُّ علی بن أبیطالب:
۱۰۷.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۱۰۷.....	شبابی:
۱۴۲.....	مدح اهل بیت «ع»:
۱۴۲.....	آل یاسین:
۱۶۸.....	مدح علی بن ابیطالب «ع»:
۱۶۸.....	حُبُّ علی شرف:
۱۸۰.....	مدح اهل بیت «ع»:
۱۸۰.....	آل طه:
۲۱۴.....	مدح اهل بیت «ع»:
۲۱۴.....	آل النبی الأبطحی:
۲۴۶.....	نتیجه:

فهرست ها

- ۲۴۸.....فهرست آیه های قرآن:
- ۲۵۰.....فهرست احادیث:
- ۲۵۲.....فهرست آرایه های ادبی:
- ۲۵۶.....فهرست بحرهای عروضی:
- ۲۵۷.....فهرست قوافی:
- ۲۵۹.....فهرست منابع و مآخذ:

مقدمه:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على سيدنا و نبينا محمد و آله الطيبين الطاهرين
المعصومين و اللعنة الدائمة على أعدائهم أجمعين.

مطالعه ی شرح آثار و زندگانی بزرگان همواره در هر دوره و عصری، مورد توجه بوده است؛ اما
برخی از این بزرگان مورد بی توجهی پژوهشگران قرار گرفته اند از جمله این افراد می توان از صاحب
بن عبّاد نام برد؛ لذا بر آن شدم تا در این پایان نامه به شرح زندگانی و اشعار وی بپردازم.

وقتی صاحب بن عبّاد را که از وزرای دانشمند و باتدبیر آل بویه در عصر عباسی است مورد
بررسی قرار می دهیم، خواهیم دید که تمام کوشش ها و تکاپوی این مرد فرهیخته در راستای احیای
آداب و فرهنگ اصیل اسلامی و بیان حقیقت هایی به منظور توجه بیشتر هم عصران و آیندگان به
شخصیت حقیقی و الهی اهل بیت «ع» بوده است.

سؤال های اصلی این پژوهش شامل موارد ذیل است:

۱. آیا شاعر از آیات و روایات و احادیث در اشعار خود استفاده کرده است؟
۲. جوانب شخصیتی و جایگاه حضرت علی «ع» در شعر صاحب بن عبّاد چگونه است؟
۳. میزان تأثیر اعتزال و معتزلیت در شعر صاحب بن عبّاد چگونه است؟
۴. آرایه های ادبی چه جایگاهی در شعر صاحب بن عبّاد دارد؟

فرضیه های اصلی این پژوهش موارد زیر است:

۱. در اشعار صاحب بن عبّاد بسیار از آیات و روایات و استدلال عقلی و سیره ی اهل بیت دیده می شود.

۲. دیوان اشعار صاحب مملو از ابیاتی است که ارادت این شاعر را به حضرت علی «ع» بیان داشته است.

۳. اصول و عقاید معتزله که عبارتند از توحید، عدل، وعد و وعید، منزلة بین المنزلتین و امر به معروف و نهی از منکر است در اشعار صاحب آشکارا دیده می شود.

۴. کاربرد آرایه های ادبی باعث غنای اشعار صاحب بن عبّاد شده است.

با وجودی که این شاعر ادیب، یگانه زمانش از نظر علم و فضل بوده است اما غیر از پژوهشی مختصر در مورد شرح زندگانی او دیوان او به هیچ وجه ترجمه و شرح نشده است. امید است این پژوهش بتواند جایگاه صاحب بن عبّاد را که یکی از مهم ترین شاعران عصر عبّاسی است به ادب دوستان بشناساند و زوایای ناشناخته ی زندگی و ادبیات او را روشن نماید.

آنچه در این نوشتار می آید شرح و ترجمه چهارصد بیت از دیوان صاحب بن عبّاد است که در دو فصل طرح ریزی شده است: فصل اوّل که با نام بررسی زندگی و شعر صاحب بن عبّاد است، دو بخش را شامل می شود که بخش اوّل، معرفی صاحب بن عبّاد، عصری که وی در آن می زیست، ارتباط وی با تاریخ، اخلاق و سیره ی ابن عبّاد، علم آموزی و دانش گستری او را در برمی گیرد و بخش دوّم سروده های صاحب بن عبّاد را بررسی و مشخص می کند و اشعارش در دو بخش مذهبی و غیر

مذهبی قابل بررسی است. در بخش اشعار مذهبی به این موضوع اشاره شده که صاحب به بیان مذهب خود، مدح پیامبر «ص» و اهل بیت ایشان، رثای امام حسین «ع» پرداخته است و بخش اشعار غیر مذهبی سایر اغراض شعری سروده های وی را دربرمی گیرد.

اما فصل دوم این نوشتار ترجمه و شرح برخی از قصاید صاحب بن عبّاد است که تعداد ابیات به چهارصد بیت می رسد. هر قصیده با ذکر موضوع، بحر و نامی که برای آن انتخاب شده است، معرفی می شود که مبنای کار ما در این فصل دیوان صاحب بن عبّاد است. در ترجمه و شرح قصاید ابتدا به ذکر معانی کلمه های مشکل و کلیدی اقدام شده و با نام «لغت» مشخص شده است و از سه فرهنگ لغت لسان العرب، المنجد و المعجم الوسیط در بررسی و ترجمه لغات استفاده شده و نام هر کدام با علائم اختصاری «ل.ع، م.ن، م.و» نگاشته شده است؛ ضمن این که در بیان نکات صرفی مانند اسم فاعل، اسم مفعول و... در بعضی از کلمه ها از علائم اختصاری نیز استفاده شده است. بعد از ترجمه لغات، به ترجمه خود بیت پرداخته شده که با نام «ترجمه» آمده است و در ادامه به نکات صرفی و نحوی، بلاغی و در بعضی از ابیات به بیان هدف شاعر از سرودن آن بیت تا حدّ لزوم اشاره شده که با لفظ «شرح» و با ذکر شماره برای هر بخش آمده و در هر کدام تلاش شده است تا اولین اشاره (صرفی و نحوی، بلاغی و موضوعات دیگر) با ارجاع مطلب موردنظر به کتاب های مربوط همراه گردد. در انتها بعد از ترجمه و شرح قصاید، نتیجه ای که از این نوشتار گرفته شده، آورده و در خاتمه نیز فهرست منابع و مراجع، فهرست منابع بلاغی و عروضی و فهرست آیه های قرآن و احادیث ذکر شده است.

در پایان بر خود لازم می دانم که از زحمات کلیه اساتیدی که در طول زمان تحصیل هدایتگر بنده بوده اند، به ویژه استاد راهنمای خود جناب آقای دکتر میرحسینی و مشاور جناب آقای دکتر پاشا زانوس که زحمت بررسی و اشکال زدایی از این نوشتار و ارشاد اینجانب را برعهده داشته اند، کمال تشکر و قدردانی خود را اعلام کنم و برای آن عزیزان موفقیت پایدار را آرزو نمایم، ضمن این که اینجانب به ضعف و لغزش هایی که در این پژوهش داشته ام، واقف و معترف هستم؛ زیرا کمال، فقط مخصوص خداوند دانای تواناست.

فصل اوّل

بررسی زندگی و شعر

صاحب بن عماد

فصل ۱. بررسی زندگی و شعر صاحب بن عبّاد

۱-۱- صاحب بن عبّاد:

«ابوالقاسم اسماعیل بن عبّاد فرزند عبّاس ملقب به صاحب و مشهور به صاحب بن عبّاد در قرن چهارم هجری، اواخر دوره ی دوم عبّاسی تا اواسط دوره ی سوم عبّاسی (۳۲۶ هـ ق - ۳۸۵ هـ ق) می زیست»^۱. در مورد محلّ تولّد اصلی صاحب بین تذکره نویسان و مورّخین اختلاف نظر وجود دارد؛ بسیاری از مورّخین بر این عقیده اند که: «او در ذیقعدہ سال ۳۲۶ هـ ق در طالقان قزوین دیده به جان گشود و البته گفته شده که او در اصطخر فارس متولد شده است»^۲.

«صاحب از خانواده ایرانی و اصیل و نجیب بود، و در سلسله نسب او بین مورّخین اختلافی نیست و عموماً اسامی پدر و اجداد او را تا ادریس بدین گونه یاد کرده اند: اسماعیل بن عبّاد بن عبّاس بن عبّاد بن احمد بن ادریس. پدر صاحب ابوالحسن عبّاد نام داشت که از وزرا و نویسندگان رکن الدوله^۳ بود و او را شیخ امین می خواندند»^۴.

^۱ - «ابن خلکان، أبو العباس شمس الدین أحمد بن أبی بکر (۶۸۱ هـ) وفيات الاعیان و أبناء أبناء الزمان، بیروت، دار الثقافة، حقّقه الدكتور احسان عباس، ج ۱، ص ۲۳۱»

^۲ - «التوحیدی، ابوحيان علی بن محمد (۴۰۰ هـ)، اخلاق الوزیرین أو مثالب الوزیرین، دمشق، مطبوعات الجمع العلمی العربی، حقّقه و علّق حواشیه محمد بن تاویت الطنجی، بی تا، ص ۱۲۶»

^۳ - حسن بن بویه بن فنا خسرو دیلمی، رکن الدوله، از پادشاهان بزرگ دولت آل بویه بود. او فرمانروای اصفهان، ری، همدان و قسمتی از عراق آن دوره بود، او پدر عضدالدوله و مؤیدالدوله و فخرالدوله بود که قبل از وفاتش سرزمین های تحت تسلطش را بین پسرانش تقسیم کرد و پس از فرمانروایی حدوداً چهار ساله درگذشت. «الزركلی، خیر الدین، الأعلام، قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، بیروت، دار العلم للملایین، چاپ دهم، ۱۹۹۲م، ج ۲، ص ۱۸۵»

^۴ - «بهنیاری، احمد، صاحب بن عبّاد شرح احوال و آثار، به کوشش محمد ابراهیم باستانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ هـ ش، ص ۳۲-۳۴»

صاحب زیر سایه پدر و در محیطی سرشار از علم و سیاست رشد کرد، فلذا به مقام و شرف و بزرگواری رسید، به طوری که ثعالبی به این موضوع اشاره دارد: «سمعت ابابکر الخوارزمی يقول: إنّ مولانا الصاحب نشأ من الوزارة حجّرها و دبّ و درج فی وکرها و رضع أفأویق دُرّها و ورثها من أبیه.

موصولة الإسناد بالإسناد

ورث الوزارة کابرا عن کابر

رته و اسماعیل عن عبّاد^۱

یروی عن العباس عبّاد و زنا

در مورد علّت ملقب شدن وی به صاحب سه قول است:
اوّل و دوم- این که وی از کودکی مصاحب و معاشر عضد الدوله^۲ یا مؤید الدوله^۳ دیلمی بوده و این دو امیر او را «صاحب» خطاب می کردند.^۴

سوم- این که پس از داخل شدن به خدمت استاد ابوالفضل محمد بن حسین عمید^۵ و اختصاص یافتن به صحبت آن وزیر دانشمند، مردم او را صاحب بن العمید و رفته رفته صاحب گفتند.

۱. «الثعالبی، أبو منصور بن محمد بن اسماعیل النیشابوری (۴۲۹)، یتیمه الدهر فی محاسن اهل العصر، شرح و تحقیق الدكتور مفید محمد قمیحه، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا، ج ۳، ص ۱۹۴»

۲- فنا خسرو، ملقب به عضد الدوله بن رکن الدوله، ابو شجاع که در اصفهان متولد شد، فرمانروایی موصل، بلاد الجزیره و فارس را بر عهده داشت. او اوّلین کسی است که در اسلام لقب شاهنشاه را به دست آورد، به سال ۳۷۲ هـ.ق در بغداد وفات یافت. «الزکلی، خیر الدین، پیشین، ج ۵، ص ۱۵۶»

۳- أبو منصور بویه بن رکن الدوله، حاکم اصفهان و ری بود، به سال ۳۷۳ هـ.ق در گرگان وفات یافت. «ابن الأثیر، عزالدین، ابو الحسن علی (۶۳۰)، الکامل فی التاریخ، حقه و ضبط اصوله و علّق حواشیه علی شبری، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ هـ.ق، ج ۵، ص ۴۵۴»

۴- در کتاب وفيات الاعیان ابن خلکان آمده است: چون او از زمان نوجوانی با مؤید الدوله همراه بود و بعداً نیز این همراهی ادامه پیدا کرد به او لقب صاحب دادند و به همین نام نیز مشهور شد. «ابن خلکان، أبو العباس شمس الدین أحمد بن أبی بکر (۶۸۱ هـ)، پیشین، ج ۱، ص ۲۲۸ و ۲۲۹»

۵- نام او ابوالفضل محمد بن عمید، ایرانی الاصل و اهل شهر قم بود. او در سال ۳۲۸ هـ.ق در دستگاه حکومت رکن الدوله به مقام وزارت رسید. به دلیل این که بر علوم زیادی تسلط داشت، او را استاد می نامیدند و به خاطر نبوغش در نگارش به او لقب جاحظ داده بودند. گفته شده است که فن نگارش با عبدالحمید آغاز و با ابن العمید خاتمه پذیرفت. بسیاری از دانشمندان از شهرهای بغداد، شام و مصر برای بهره گیری از علوم وی نزد او می آمدند. ابن عمید و صاحب بن عبّاد در دوره سوم عباسی از قطب های مهم ادب به شمار می رفتند. «زیدان، جرجی (۱۹۱۴)، تاریخ آداب اللغة العربیة، بیروت، دار مکتبه الحیاء، ۱۹۸۳ م، ج ۱ ص ۵۷۹ و ۵۸۰» و «الزّیّات، احمد حسن، تاریخ الادب العربی، القاهرة، دار نهضة مصر، چاپ بیست و پنجم، بی تا، ص ۲۳۳»

۱-۱-۱- عصر صاحب بن عبّاد:

دوره ای که شاعر در آن می زیست، در زندگی مردم عرب و مسلمانان چه از لحاظ سیاسی، فرهنگی، علمی، اجتماعی، دینی و ادبی حائز اهمیت است.

آنچه که از نظر سیاسی در دوره صاحب حائز اهمیت است آن است که بدانیم در دوره ای که صاحب می زیست خلافت عبّاسی روبه ضعف نهاده بود و دولت های کوچکی همچون دولت آل بویه به حکومت رسیدند^۱ و از آن جایی که بویهیان نقش به سزایی در جریان تاریخ ایفا کرده اند، صاحب نیز بیشتر مورد توجه قرار می گیرد؛ زیرا در این مدّت صاحب بن عبّاد نیز در طول حیات خود ارتباط تنگاتنگی با این دولت داشته است.^۲

از نظر فرهنگی و علمی در دوره ی اوّل عبّاسی به ویژه در زمان مأمون جهشی علمی صورت گرفت؛ زیرا وی تلاش می کرد میراث ملّت های گذشته به ویژه میراث یونانی را جمع آوری نماید، دانشمندان و علما را به حضور در مجالس مناظره تشویق می کرد، همین امر باعث رشد و شکوفایی علوم اسلامی و انتشار علوم بیگانگان همچون فلسفه و پزشکی و ستاره شناسی شد. همچنین در کنار این علوم، فرهنگ های بیگانه به ویژه فرهنگ ایرانی و یونانی در بین عرب ها پدیدار گشت که در نتیجه آن جنبش اعتزال در آن دوره رشد کرد و به دلیل این که خلفا و امیران دوره اوّل عبّاسی به علم و ادب توجه ویژه ای داشتند و علم و ادب نیز در این دوره شکوفا شد به این دوره، دوره طلایی نیز گویند.

^۱ - با آغاز قرن چهارم، حکومت خلفای عبّاسی روبه ضعف نهاد، به طوری که در سال ۳۲۵ منطقه ای به جز بغداد به دست خلیفه نماند و به این ترتیب دولت های کوچکی چون آل بویه به قدرت رسیدند. این دولت کوچک اما مستقل برخلاف سلسله های قبل از خود تنها به حوزه ی اولیه حکومت خود یعنی: ری، اصفهان و شیراز اکتفا نکردند. اوج قدرت آل بویه از نیمه اوّل قرن چهارم تا اواخر نیمه اوّل قرن پنجم بود. سلاطین آل بویه از قدرتمندترین زمامدارانی هستند که بر کشور اسلامی حاکم شدند. «جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اوّل، ۱۳۶۸هـ.ش، صص ۲۳۹ و ۲۴۰»

^۲ - صاحب در دوران جوانی خود در ری و اصفهان کاتب و به مدت هیجده سال وزیر آل بویه در سرزمین ری بود. «همان، ص ۲۶۳»

در دوره ی دوم عبّاسی علم و ادب دچار رکود شد، اما دوره سوم عبّاسی به خاطر توجه ویژه پادشاهان دولت های کوچک و وزرایشان در نقاط مختلف جهان اسلام به علم و ادب، رقابت بین پادشاهان در کمک به دانشمندان دربار حکومتی خود و رقابت میان مردم در خدمت به علم، ادب و... سبب شد تا اندیشمندان علم و ادب در سراسر جهان اسلام رشد کردند و جنبش دیگری در دوره ی حکومت عبّاسی پدید آید.^۱

لازم است اشاره کنیم به فرهنگ هایی که در دوره ی عبّاسی به طور کلی شیوع داشت و در ادب تاثیر بسزایی گذاشت؛ این فرهنگ ها بر سه قسم اند: فرهنگ اسلامی خالص که بر قرآن و متعلقات آن از علوم دینی و بر شعر و آنچه مربوط به آن باشد از علوم ادبی چون نحو و لغت و غیر آن متکی بود^۲ و دیگری فرهنگ یونانی و سوم فرهنگ شرقی است. این فرهنگ های گوناگون یک میراث علمی را در این عصر پدید آورده بود که زبده ی علوم آشوری، بابلی، فنیقی، مصری، هندی، ایرانی، یونانی و رومی را در برداشت. اما سبب انتشار این فرهنگ ها در بلاد اسلامی یکی وجود مدارس، دیگری ترجمه ها و بعدی تشویق خلفا را می توان نام برد.

اگر بخواهیم دوره عبّاسی را از لحاظ اجتماعی و دینی بررسی کنیم باید بگوییم محیط اجتماعی به خاطر دخول عناصر گوناگونی از ایرانی و ترک و سریانی و رومی و بربر در دولت، چندان صورت عربی نداشت و از نظر دینی یکی از مشخصه های این عصر آزادی افکار و عقاید بود؛ زیرا جامعه خود مرکب از ملت های مختلف بود که هر یک دین و عقیده خاص خود را داشت.^۳

^۱ - «زیدان، جرجی (۱۹۱۴م)، پیشین، ج ۱، ص ۵۴۰-۵۳۱»

^۲ - با بررسی دقیق تر اشعار صاحب بن عبّاد در صفحات آتی شاهد تأثیرگذاری بیشتر این فرهنگ بر اشعار وی خواهیم بود.

^۳ - «الفاخوری، حنا، تاریخ ادبیات عربی، تهران. انتشارات توس، چاپ اول، ۱۳۷۷هش، ص ۳۵۷ - ۳۵۲ به اختصار»